

Understanding Ideal Governance in Contrast to Bad Governance: An Examination of the Pharaoh's Governance Method in the Quran[□]

Younes Forghani¹
 Vahid Yavari²
 Mojtaba Emami³
 Akbar Saeedi⁴

Received: 2025/02/15 • Revised: 2025/03/02 • Accepted: 2025/03/16 • Published online: 2025/05/04

Abstract

The theory of good governance, as one of the latest theories in public administration, is utilized by international organizations as a basis for evaluating developing countries. However, this theory has been subject to various theoretical and practical criticisms. In this study, to develop an Islamic theory of governance, we examined the Quranic discourse on Pharaoh's governance, aiming to present it as a model of bad governance

* This article is derived from the master's thesis of the corresponding author, titled "*Components of Bad Governance in the Quran: A Case Study of the Components of Pharaoh's Governance in the Quranic Discourse*", supervised by Dr. Vahid Yavari and defended in September 2015 at Imam Sadiq University. The research was supported by the National Center for Coordination and Development of Quranic Research and Higher Education in Iran.

1. PhD Graduate, Pardis Farabi Campus, Qom, Iran. (Corresponding author).
forghani87@gmail.com
 2. Assistant Professor, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.
vahid.yavary@gmail.com
 3. Associate Professor, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.
emami@isu.ac.ir.
 4. M. A. Graduate, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. saeidiaa@gmail.com.
-

* Forghani, Y., Yavari, V., Emami, M., & Saeedi, A. (2025). Understanding ideal governance in contrast to bad governance: An examination of the Pharaoh's governance method in the Quran. *Journal of Islamic Governance Studies*, 1(1), pp. 63-97. <https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2025.71112.1010>

* **Publisher:** Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran. ***Type of article:** Research Article

© The Authors

and, consequently, to clarify the other end of the spectrum—good governance. Using the thematic research method in the Holy Quran, we analyzed related verses, leading to a model that demonstrates how neglecting God, disregarding truth, and pursuing self-interest form the Pharaoh's governance perspective in relation to God. Corresponding to these, its practices include denial, rebellion, tyranny, corruption, and transgression. Additionally, the claim of lordship and arrogance characterize Pharaoh's governance approach toward people, manifesting in actions such as oppression, autocracy, injustice, propaganda, and suppression of opposition. Conversely, characteristics such as faith in God, truth-seeking, respect for people, justice, honesty, commitment to obligations, reform, social cohesion, and facilitating societal guidance are identified as features of good governance.

Keywords

Good governance, Bad Governance, Pharaoh's Governance, Thematic Research Method in The Quran.

فهم الحوكمة الرشيدة بالنظر إلى الحوكمة السيئة: دراسة

منهج الحوكمة الفرعونية فى القرآن الكريم

يونس فرقانى^١ • وحيد ياورى^٢ • مجتبى إمامى^٣ • أكبر سعیدی^٤

تاريخ الاستلام: ٢٠٢٥/٠٢/١٥ • تاريخ التعديل: ٢٠٢٥/٠٣/٠٢ • تاريخ القبول: ٢٠٢٥/٠٣/١٦ • تاريخ النشر الإلكتروني: ٢٠٢٥/٠٥/٠٤

الملخص

تُعَدُّ نظرية الحوكمة الرشيدة إحدى أحدث النظريات المطروحة في علم الإدارة العامة، وتستخدم في المنظّمات الدولية كأساس لتقييم الدول النامية. غير أنّ هذه النظرية قد واجهت العديد من الانتقادات النظرية والعملية. وفي هذا البحث، وبهدف التوصل إلى نظرية إسلامية في الحوكمة،

* هذه المقالة مستلّة من رسالة الماجستير للكاتب المسؤول، والتي تحمل عنوان «مكوّنات الحوكمة السيئة في القرآن، دراسة حالة: مكوّنات حوكمة فرعون في البيان»، بإشراف الأستاذ الدكتور وحيد ياورى، والتي نوقشت في سبتمبر ٢٠١٥ بجامعة الإمام الصادق (عليه السلام). وقد حظيت هذه الرسالة بدعم مركز تنسيق وتطوير البحوث والتعليم العالى القرآنى في البلاد.

١. خريجة الدكتوراه من جامعة برديس فارابى، قم، إيران (الكاتب المسؤول).

forghani87@gmail.com

٢. أستاذ مساعد في كلية المعارف الإسلامية والإدارة بجامعة الإمام الصادق (عليه السلام)، طهران، إيران.

vahid.yavary@gmail.com

٣. أستاذ مشارك في كلية المعارف الإسلامية والإدارة بجامعة الإمام الصادق (عليه السلام)، طهران، إيران.

emami@isu.ac.ir.

.saeidiaa@gmail.com

٤. خريج الماجستير من جامعة الإمام الصادق (عليه السلام)، طهران، إيران.

* فرقانى يونس؛ ياورى، وحيد؛ إمامى، مجتبى؛ سعیدی، أكبر. (٢٠٢٥). فهم الحوكمة الرشيدة بالنظر إلى الحوكمة السيئة: دراسة منهج الحوكمة الفرعونية فى القرآن الكريم. دراسات الحوكمة الإسلامية، ١ (١)، صص ٦٣-٩٧.

<https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2025.71112.1010>

□ التصنيف: علمية محكمة؛ الناشر: المعهد العالى للعلوم والثقافة الإسلامية، قم، إيران. © الكتاب

من خلال دراسة مدى اهتمام القرآن بالحكمة الفرعونية، حاولنا تقديم صورة عنها باعتبارها نموذجاً للحكمة السيئة، مما يساعد في توضيح الجانب الآخر من الطيف، وهو الحكمة الرشيدة. ولتحقيق هذا الهدف، استخدمنا منهج البحث الموضوعي في القرآن الكريم، حيث تم التأمل في الآيات ذات الصلة، وتبين من خلال النموذج المستخلص أن الغفلة عن الله، وعدم الاهتمام بالحقيقة، واتباع المصالح الشخصية هي على التوالي، النظرة والمنهجية التي اتبعتها الحكمة الفرعونية بالنسبة لله تعالى، وأن أدائها يتجلى في التكذيب والعصيان والطغيان والفساد والفس. أما بالنسبة للناس، فقد تمثلت هذه النظرة والمنهجية في ادعاء الربوبية والاستكبار، ويشمل أدائها في هذا البعد أيضاً إضعاف الناس، واستبداد الرأي، والظلم، وانعدام العدالة، واستخدام الجهاز الإعلامي الواسع وقمع المعارضين. وعلى النقيض من ذلك، تم رسم ملامح الحكمة الرشيدة عبر إبراز خصائص مثل الإيمان بالله، والتمسك بالحق، وتكريم الإنسان، والعدالة، والصدق، والوفاء بالعهود، والإصلاح، والحفاظ على تماسك الاجتماعي، وتهيئة الظروف لهداية المجتمع، وما إلى ذلك، تخلص للحكمة الرشيدة.

الكلمات المفتاحية

الحكمة الرشيدة، الحكمة السيئة، حكمة فرعون، منهج البحث الموضوعي في القرآن الكريم.

فهم حکمرانی مطلوب با نظر به حکمرانی بد: بررسی روش حکمرانی فرعونی در بیان قرآن کریم^۱

یونس فرقانی^۲
 وحید یآوری^۳
 مجتبی امامی^۴
 اکبر سعیدی^۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۷ • تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۲/۱۲ • تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۶ • تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۲/۱۴

چکیده

نظریه‌ی حکمرانی خوب به عنوان یکی از آخرین نظریات مطرح در دانش مدیریت دولتی، در سازمان‌های بین‌المللی به عنوان مبنایی برای ارزیابی کشورهای در حال توسعه مورد استفاده قرار می‌گیرد. اما بر این نظریه، ایرادات نظری و عملی متعددی وارد شده است. در این پژوهش برای دستیابی به نظریه‌ای اسلامی از حکمرانی، با توجه به میزان پرداختن قرآن به حکمرانی فرعونی، سعی

این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده مسئول (با عنوان مولفه‌های حکمرانی بد در قرآن؛ مطالعه موردی: مولفه‌های حکمرانی فرعون در بیان)، استاد راهنما: دکتر وحیدی یآوری، تاریخ دفاع، شهریور ۱۳۹۴، دانشگاه امام صادق (ع) است که توسط مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور مورد حمایت قرار گرفته است.

۲. دانش‌آموخته دکتری دانشگاه پردیس فارابی قم، ایران (نویسنده مسئول).

forghani87@gmail.com

۳. استادیار، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

vahid.yavary@gmail.com

۴. دانشیار، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

emami@isu.ac.ir

۵. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

saediaa@gmail.com

* فرقانی یونس؛ یآوری، وحید؛ امامی، مجتبی و سعیدی، اکبر. (۱۴۰۴). فهم حکمرانی مطلوب با نظر به حکمرانی بد: بررسی روش حکمرانی فرعونی در بیان قرآن کریم. مطالعات حکمرانی اسلامی، ۱(۱)، صص ۶۳-۹۷.

<https://doi.org/10.22081/jislamicgo.2025.71112.1010>

نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران. © نویسندگان

کردیم با ارائه‌ی تصویری از آن به‌عنوان حکمرانی بد، به مشخص‌شدن سوی دیگر طیف که حکمرانی خوب است، کمک کنیم. به این منظور، با بهره‌گیری از روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم، آیات مرتبط، مورد تدبیر قرار گرفته و در مدل به‌دست‌آمده مشخص شد که غفلت از خداوند، بی‌توجهی به حقیقت و پیروی از منافع، به ترتیب، نگرش و رویکرد حکمرانی فرعون‌ی در نسبت با خداوند بوده و تکذیب، عصیان، طغیان، فساد و فسق، عملکرد آن هستند. ادعای ربوبیت و استکبار نیز نگرش و رویکرد حکمرانی فرعون‌ی در نسبت با مردم است. عملکرد آن در این بعد نیز شامل تضعیف مردم، استبداد رأی، ظلم و بی‌عدالتی، دستگاه تبلیغاتی وسیع و سرکوب مخالفان است. به همین صورت ویژگی‌هایی نظیر خداباوری، حق‌مداری، تکریم مردم، عدالت، صداقت، پای‌بندی به تعهدات، اصلاح‌گری، حفظ انسجام اجتماعی، زمینه‌سازی برای هدایت جامعه و... به عنوان ویژگی‌های حکمرانی خوب ترسیم شدند.

کلیدواژه‌ها

حکمرانی خوب، حکمرانی بد، حکمرانی فرعون، روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم

مقدمه

پس از مشخص شدن نقایص نظریات پیشین مدیریت دولتی که بر سیاست‌های کوچک‌سازی دولت و تعدیل ساختاری تأکید می‌کردند، سازمان‌های بین‌المللی نظیر بانک جهانی و سازمان ملل به حمایت گسترده از مدل حکمرانی خوب^۱ پرداخته و کمک‌ها و حمایت‌های وسیع خود را در راستای گسترش آن به کار گرفتند. این نظریه در حال حاضر به عنوان نظریه‌ای پذیرفته شده در سطح بین‌المللی، برای بهبود وضعیت کشورهای در حال توسعه و نیل آن‌ها به توسعه، مورد استقبال محققان قرار گرفته است. جوامع در حال توسعه نیز از این مدل استقبال وسیعی نموده و آن را الگوی عمل خود قرار داده‌اند. اما با توجه به نقدهای گسترده‌ای که چه از منظر مبانی و چه از منظر سیاست‌های عملی و نحوه‌ی به کارگیری این نظریه شده است، پرسش این است که آیا واقعاً می‌توان این نظریه را برای کشورهای غیر غربی و خصوصاً جوامع اسلامی نیز تجویز نمود؟ در این تحقیق با بررسی حکمرانی فرعون‌ی در قرآن به مثابه‌ی "حکمرانی بد"، سعی کردیم برخی ویژگی‌های حکمرانی خوب از منظر قرآن را استخراج کنیم.

اما آیا می‌توان بر اساس حکمرانی فرعون‌ی که در چند هزار سال پیش واقع شده است، نظریه‌ای برای امروز به دست آورد؟ به نظر می‌رسد پاسخ به این پرسش را بتوان از نگاه قرآن به تاریخ استنباط نمود. قرآن پس از آن که کفار زمان پیامبر ﷺ را لشکری شکست خورده و ناچیز از گروه‌های گذشته می‌خواند، از اقوامی در طول تاریخ یاد می‌کند که ویژگی مشترک آن‌ها تکذیب رسولان الهی بوده است (یوسف، ۱۲-۱۴). گویی از نظر قرآن، دو جریان همواره در طول تاریخ وجود داشته است: یکی جریان حق، به رهبری رسولان، و دیگری جریان باطل؛ و تقابل این دو جریان است که تاریخ و فراز و فرودهای آن را شکل داده است و نقاط مهم تاریخ نیز جاهایی است که درگیری این دو جریان شدت پیدا کرده و جریان حق با امداد الهی بر جریان باطل پیروز شده است. این نکات را از عطف مکرر اقوام گمراه از یک طرف و نام‌های پیامبران از طرف دیگر به

1. Good governance

هم در قرآن، و نیز یادآوری‌های متعدد از داستان پیامبران و درگیری آن‌ها با کافران و امداد الهی به پیامبران و عذاب کفار می‌توان دریافت. مؤید دیگر این مطلب این است که قرآن تکذیب کل رسل را به اقوام کافر نسبت می‌دهد^۱، درحالی که هر یک از آن اقوام تنها پیامبر زمان خویش را تکذیب نموده است. این نکته بیان‌گر وحدت دعوت رسولان و مؤید این است که آنان در طول تاریخ یک جریان واحد را شکل داده‌اند. بر اساس این نکات، می‌توان برای حکومت جریان باطل یا «همان حکمرانی بد» در طول تاریخ ویژگی‌های مشترکی را به دست آورد و دلالت‌هایی را نیز برای نظریه‌ی حکمرانی خوب که در مقابل آن قرار دارد، استنباط نمود.

حکمرانی

حکمرانی واژه‌ای قدیمی است که اخیراً احیاء شده و برای بسیاری از موضوعات مانند حکمرانی محلی، حکمرانی فناوری اطلاعات، حکمرانی تنظیمی و... به‌عنوان پسوند و به معنای اصلاح به کار می‌رود. این واژه در واقع به دلیل عدم اعتماد عمومی به توانایی دولت برای رفع مشکلات اجتماعی و به‌عنوان یک نظریه‌ی جایگزین برای نظریات مدیریت دولتی سنتی شکل گرفته است (الوانی و علیزاده ثانی، ۱۳۸۶، ص ۲). با مرور تعاریف متعدد ارائه‌شده برای حکمرانی به نظر می‌رسد می‌توان این تعاریف را در دو دسته جای داد: تعاریفی که واژه‌ی حکمرانی را صرف‌نظر از مشکلات نظریه‌های پیشین، اداره‌ی عمومی مدنظر قرار می‌دهد و حکمرانی را به‌صورت مطلق تعریف می‌نمایند و تعاریف دیگری که در بیان خود به نظریه‌ی حکمرانی خوب نظر دارند.

نمونه‌ای از تعاریف نوع اول، تعریف بانک جهانی و سازمان ملل از این اصطلاح است. بانک جهانی حکمرانی را چنین تعریف می‌کند: «روش‌ها و نهادهایی که به‌وسیله‌ی آن‌ها اقتدار در یک کشور به کار گرفته می‌شود». این تعریف مشتمل است بر: ۱- فرایندهایی که به‌وسیله‌ی آن‌ها دولت‌ها انتخاب‌شده، مورد نظارت قرار گرفته و

۱. إِنْ كُلِّ إِلَّا كَذَّبَ الرَّسُلَ.

جایگزین می‌شوند؛ ۲- ظرفیت دولت برای فرموله کردن و اجرای مؤثر خط‌مشی‌های خوب؛ و ۳- احترام شهروندان و حکومت به نهادهایی که تعاملات اقتصادی و اجتماعی میان آن‌ها را اداره می‌کنند (Kaufmann & others, 1999, p. 1). این تعاریف را می‌توان ناظر بر حکمرانی در معنای عام آن دانست.

حکمرانی خوب

حکمرانی در معنای دوم، بر مفهوم خاصی که در نظریه‌ی حکمرانی خوب طرح شده است، ناظر است. این مفهوم بر مفهوم شراکت به‌جای مشارکت تأکید دارد. مشارکت به این مفهوم است که دولتی در بالا قرار دارد و بقیه اجزا و بازیگران در پایین قرار داشته و دولت مشارکت آن‌ها را خواستار می‌شود. ولی شراکت به این معنی است که بازیگران مختلف نظیر یک شرکت، هر یک منابعی با خود می‌آورند و در امری با یکدیگر شراکت می‌کنند. در این حالت همه‌ی بازیگران (شامل دولت، بخش خصوصی و جامعه‌ی مدنی) در کنار هم نقش‌ها و مسئولیت‌های مشخص خود را انجام می‌دهند که مجموعه‌ی این نقش‌ها به اداره‌ی امور کل کشور منتهی می‌گردد (منوریان، ۱۳۷۹، ص ۱۹).

همچنین مفهوم «حکمرانی بد»^۱ به‌وسیله‌ی حکمرانی خوب تعریف شده و تعریف مستقلی ندارد. هرچه یک حکومت از مؤلفه‌های حکمرانی خوب فاصله بگیرد، به همان میزان دارای حکمرانی بد است. بر طبق نظر UNESCAP، حکمرانی بد مشتمل است بر دولت‌های غیر کارا و نامؤثر، غیر شفاف، غیر پاسخ‌گو به مردم، مسئولیت‌ناپذیر، ناعادل و در انحصار نخبگان، غیر مشارکتی که از حاکمیت قانون پیروی نکرده و سیاست‌هایش برخاسته از اجماع نیست (Owoye and Bissessar, 2014, p. 1). چنان‌چه پیداست این ویژگی‌ها با توجه به ویژگی‌های مثبت نظریه‌ی حکمرانی خوب لحاظ شده‌اند و در واقع برای تبیین ویژگی‌های حکمرانی بد، از مؤلفه‌های حکمرانی خوب کمک گرفته شده است.

1. Bad Governance

اما نظریه‌ی حکمرانی خوب مورد نقدهای بسیاری نیز قرار گرفته است. از حیث نظری، ابتناء بر نظریات لیبرال - دموکراسی (Adetula, 2011, pp. 10-11) و توسعه‌ی غربی (Grindle, 2010, p. 2)، هنجاری بودن مفهوم خوبی (نادری، ۱۳۹۰، ص ۸۵) و ادعای جهان‌شمولی برای این نظریه (سیدمحسنی باغسنگانی، ۱۳۸۵، صص ۳۵-۳۶) که مبتنی بر ارزش‌های غرب است، از مهم‌ترین انتقادات به نظریه‌ی حکمرانی خوب است. از حیث کاربردی نیز انتقادات متعددی به این نظریه وارد شده است (فرقانی، ۱۳۹۴، صص ۴۷-۶۴). با در نظر گرفتن این موارد، لزوم پرداختن به نظریه‌ای بومی و اسلامی در این خصوص مشخص می‌شود.

۱. روش انجام پژوهش

تحقیق حاضر از نوع تحقیقات کیفی محسوب می‌گردد که در آن محقق با استفاده از «روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم» در پی یافتن مؤلفه‌های حکمرانی بد در بیان قرآن است. برای تدبر در قرآن کریم، پنج راهبرد اساسی ذکر شده است. این راهبردها عبارتند از: ۱- تدبر آیه‌محور ۲- تدبر سیاق‌محور ۳- تدبر سوره‌محور ۴- تدبر داستان‌محور ۵- تدبر مسئله‌محور (لطیفی، ۱۳۹۰). روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم با استفاده از رویکرد تدبر سیاق‌محور، در پی آن است که با استفاده از کلیدواژه‌های قرآنی، راه تحقیق موضوعی در قرآن را به روی همه‌ی علاقه‌مندان بگشاید تا زمینه‌ی تدبر و استنباط مفاهیم و نکته‌های قرآن، به گونه‌ای مستقیم و نه به وساطت تفاسیری که تاکنون نوشته شده است، در ارتباط با موضوعات مختلف برای همه فراهم گردد.

مراحل اجرای این روش در ذیل به‌اجمال ذکر می‌شود:

۱. مرحله‌ی مقدماتی:

✓ انتخاب عنوان تحقیق موضوعی و کلیدواژه‌های آن

• انتخاب عنوان

• آشنایی با موضوع تحقیق

- ترجمه‌ی کلمات اصلی عنوان به عربی
- عرضه‌ی کلمات عنوان به معجم المفهرس
- ✓ آماده‌سازی اوراق اولیه‌ی تحقیق موضوعی
- ✓ نگارش صفحه‌ی عنوان و ثبت گزارش آغاز تحقیق
- ✓ تدارک فهرست آیات اصلی
- ✓ تدارک فهرست سیاق‌ها
- ۲. مرحله‌ی مفهوم‌یابی
- ✓ نگارش متن کامل آیه‌ی اصلی با ذکر شماره ردیف و نشانی آن
- ✓ تلاوت مکرر آیه
- ✓ بررسی مفاهیم آیه
- ✓ یادداشت پرسش‌ها
- ✓ بررسی مفاهیم آیه در سیاق آن
- ✓ یادداشت نظم‌ها و هماهنگی‌ها
- ✓ به‌خاطر سپاری مفاهیم و پرسش‌ها
- ✓ بازنگری سرتاسری مفاهیم
- ✓ مراجعه به متون تفسیری
- ۳. مرحله‌ی گسترش یا فشرده کردن تحقیق موضوعی
- ✓ گسترش تحقیق موضوعی
- تحقیق و بررسی کلمات مترادف با کلمه‌ی موضوع
- بررسی کلماتی که در مسیر تحقیق قرار دارند
- بررسی آیات اصلی در سراسر سوره
- ✓ فشرده‌سازی تحقیق موضوعی
- تحقیق موضوعی در محدوده‌ی حزب مفضل
- بررسی کلی آیات قبل از آیه‌ی اصلی
- مطالعه‌ی موضوعی به‌جای تحقیق موضوعی

۴. مرحله‌ی تدوین و تألیف

✓ تدارک طرح بخش‌ها و فصل‌های تحقیق

✓ کدگذاری مفاهیم

✓ نگارش (لسانی فشارکی و مرادی زنجانی، ۱۳۸۵).

بر اساس نظر خبرگان، برای بررسی حکمرانی در قرآن کریم، رجوع به قصص قرآنی مناسب‌تر خواهد بود؛ چرا که بیشترین مضامین در این خصوص را می‌توان از دل داستان‌هایی که قرآن به آن‌ها پرداخته به دست آورد. اما در قرآن به داستان حضرت موسی علیه السلام بیش از هر داستان دیگری پرداخته شده و به تبع، به حکمرانی فرعون نیز اشارات بیشتری صورت گرفته است؛ بنابراین به نظر می‌رسد که بررسی نحوه‌ی حکمرانی فرعون و روایت قرآن از آن، روش خوبی برای فهم مدل حکمرانی در قرآن باشد. اما از آنجا که این حکمرانی یک «حکمرانی بد» است، باید مؤلفه‌هایی را برای حکمرانی بد پیدا کرد و از این طریق و با توجه به قاعده‌ی تُعرف الأشياء بأضدادها، گامی را برای شناخت مدل حکمرانی مطلوب از نظر قرآن برداشت.

بر اساس گام‌های ذکرشده در بالا، در این پژوهش پس از بررسی ادبیات حکمرانی و با مشورت صاحب‌نظران قرآنی، کلیدواژه‌های «فرعون» و «طاغوت» در قرآن کریم انتخاب شد و آیات مربوطه به همراه سیاق‌های آن‌ها برای تدبر معین شدند. در قرآن در مجموع، کلمه‌ی «فرعون» ۶۹ مرتبه در ۶۷ آیه و در ۲۸ سوره و در قالب ۴۰ سیاق و همچنین کلمه‌ی «طاغوت» ۸ بار در ۸ آیه و ۵ سوره و در قالب ۷ سیاق به کار رفته است؛ بنابراین، تعداد کل آیات اصلی تحقیق برابر ۷۵ آیه، در ۳۳ سوره و در قالب ۴۷ سیاق است که تعداد آیات کل سیاق‌ها نیز برابر ۶۸۵ آیه می‌باشد. در گام بعد، فرآیند تدبر در آیات آغاز شد؛ به این صورت که ابتدا آیه‌ی اصلی حاوی کلیدواژه به تنهایی و سپس همان آیه با توجه به آیات کل سیاق مورد تلاوت و تدبر مکرر قرار گرفته و مفاهیم به دست آمده از هر سیاق، بر روی برگه‌های مربوطه یادداشت‌بردای شد و در مجموع در حدود ۱۰۰ برگه مفهوم‌یابی به دست آمد.

همچنین مفاهیم اتقان (برخورداری از قوت در برداشت و فهم آیه، ضمن احتراز از تفسیر به رأی) و افاده (پاسخ گویی جامع و کامل به مسئله‌ی پژوهش و نیاز) برای اعتبارسنجی کیفی پژوهش‌های قرآنی پیشنهاد شده‌اند (لطیفی، ۱۳۹۰، ص ۴۷). در این تحقیق برای اطمینان از اتقان یافته‌ها و برداشت‌های محقق از آیات، مراجعات مکرر به تفسیر المیزان صورت گرفت و اشتباهات اولیه مورد اصلاح قرار گرفت.

پس از اطمینان از اتقان یافته‌ها، در گام بعد، کلیه‌ی اوراق مفهوم‌یابی، مورد بازنگری سراسری قرار گرفت و مفاهیم به‌دست آمده کدگذاری شد و ارتباطات میان آن‌ها مورد بررسی قرار گرفت. در این مرحله، ابتدا تعداد ۶۵ عنوان اصلی از کل مفاهیم به دست آمد که پس از بازنگری، در قالب پنج بخش اصلی دسته‌بندی شد.

۲. نتایج تحقیق

۲-۱. مؤلفه‌های حکمرانی فرعون در بیان قرآن

استخراج مفاهیم ابتدایی و دسته‌بندی ثانوی آن‌ها ذیل مفاهیم کلی‌تر، منجر به شکل‌گیری چارچوب اصلی این بخش شد. مقوله‌های کلی و مفاهیم فرعی به دست آمده در جدول زیر ارائه می‌شود:

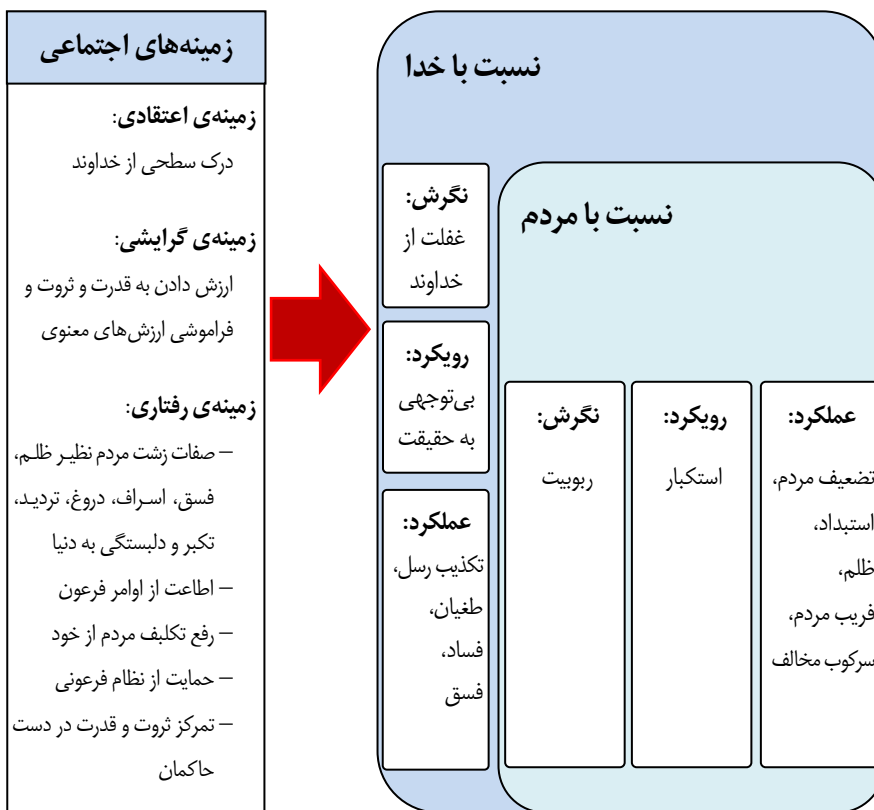
جدول ۱: مقوله‌بندی مفاهیم اولیه

مقوله‌های کلی	مفاهیم فرعی
ویژگی‌های حکمرانی فرعون در نسبت با خدا	غفلت از ربوبیت خداوند، دشمنی با خدا، ملعون شدن، ارزش‌گذاری مادی، تکذیب، تردید در حق، دلبستگی به دنیا، بی‌توجهی به حقیقت، پیروی از منافع، برداشت سیاسی از دعوت، آگاهی از زشتی اعمال خود، عصیان، اهتمام به مقابله با حق، تکیه به ثروت و قدرت مادی، ضلالت، تعرض به رسول، زینت یافتن اعمال، طغیان، فساد، خطاکاری، فسق، اعمال سوء، جرم

مقوله‌های کلی	مفاهیم فرعی
ویژگی‌های حکمرانی فرعون در نسبت با مردم	ادعای خدایی، تهدید، اتهام، استبداد، ایجاد فضای رعب، استکبار و علو، اسراف، تضعیف مردم، منت گذاشتن بر مردم، خوار کردن مردم، بردگی مردم، تفرقه افکنی میان مردم، ضعف درونی، تبعیض، ظلم، زیرکی، فریب مردم، سعی در اقناع مردم، تحریک عموم، تطمیع افراد، راهبری به ضلالت، تحقیر مخالف، شکوه ظاهری، ترس از مخالفین، اختلاف میان خود، نمادسازی، قدرت‌نمایی، تبلیغات وسیع، توجیه اعمال خود، القاء شبهه، تعصب به آیین گذشتگان، همراه کردن دیگران، سعی در حفظ قدرت، عهدشکنی، مشورت‌گیری از بزرگان، آزادی محدود
زمینه‌های اجتماعی	حمایت از نظام فرعونی، درک سطحی از خداوند، ارزش دادن به قدرت و ثروت و فراموشی ارزش‌های معنوی، تمرکز ثروت و قدرت در دست حاکمان، صفات زشت مردم نظیر ظلم، فسق، اسراف، دروغ، تردید، تکبر و دلبستگی به دنیا، اطاعت از اوامر فرعون، رفع تکلیف مردم از خود
نتایج	ضلالت، عذاب دنیوی، عذاب اخروی
احتراز	عدم غفلت از خداوند، هشیاری نسبت به سنت‌های الهی، عبرت گرفتن از سرگذشت اقوام هلاک شده، ترس از عذاب اخروی
مقابله	دعوت به هدایت، مبارزه با حکمرانی فرعونی، هجرت، ایمان به رهبر الهی، تکیه به مستضعفین، توکل، امید به خداوند، یاری‌رساندن به رهبر، حفظ انسجام و اتحاد

در اینجا منظور از احتراز از حکمرانی فرعونی، رهنمودهای قرآن برای پیش‌گیری از
فرعونی‌شدن یک حکومت است، چراکه هر حکومتی در معرض منحرف‌شدن به‌سوی
حکمرانی فرعونی می‌باشد؛ و غرض از مقابله با آن، چگونگی تلاش برای اصلاح یا

مبارزه با حکمرانی فرعونى پس از ايجاد آن است. مدل مفهوى حکمرانى فرعونى در قالب شكل زير ارائه مى شود:

شكل ۱: ویژگی‌های حکمرانی فرعونى

در ادامه به توضیح اجمالى هر یک از مقوله‌ها مى پردازیم.

۲-۲. ویژگی‌های حکمرانی فرعونى در نسبت با خداوند

۲-۲-۱. غفلت از ربوبیت خداوند (نگرش)

فرعونیان به وجود خالق برای جهان اذعان داشتند، اما ربوبیت الهی و تدبیر امور

جهان توسط او را منکر بودند. به همین دلیل است که فرعون در جواب حضرت موسی علیه السلام که خود را فرستاده «رب العالمین» دانست، پرسید: «رب العالمین چیست؟» (شعراء، ۲۳) گویی از نظر او رب جهانیان معنای درستی ندارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، صص ۳۷۲-۳۷۴). غفلت از صفات الهی از جمله قدرت (ق، ۱۵-۱۳) و حکمت او منجر به تکذیب معاد توسط فرعونیان شد (دخان، ۳۸ و ۳۹) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، صص ۲۲۲-۲۲۳). ریشه‌ی استکبار آن‌ها نیز همین غفلت از بازگشت به سوی خداوند، یا میل به عدم بازگشت (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۵۳) است (قصص، ۳۹).

۲-۲-۲. بی‌توجهی به حقیقت و پیروی صرف از منافع (رویکرد)

منظور از رویکرد در این‌جا، راهبرد و منش کلی حکمرانی فرعون‌نوی است که جهت‌گیری اصلی و نحوه‌ی عمل آن را نشان می‌دهد. غفلت از حقیقت «رب العالمین» به عنوان مدبر امور جهانیان و از جمله عالم انسانی، موجب اعتقاد به الهه‌های گوناگون برای بخش‌های مختلف عالم و رب دانستن پادشاهانی نظیر فرعون برای مردم تحت سلطه شد؛ چراکه در ظاهر، این پادشاهان بودند که امور مردم را تدبیر کرده و مالک جان، مال، آزادی و رزق آن‌ها بودند؛ بنابراین هر که سلطه‌ی بیشتری بر مردم داشت، بیشتر شایسته‌ی ادعای ربوبیت بود و این امر خود موجب رشد مادی‌گرایی و ارزش‌گذاری مادی می‌شود. فرعون نیز با استناد به قدرت و شوکتش خود را از موسی علیه السلام برتر دانسته، و جالب است که قومش نیز این استدلال را می‌پذیرند (زخرف، ۵۱-۵۴)؛ بنابراین، درواقع نزاع میان موسی علیه السلام و حکمرانی فرعون در سطح عمیق‌تر، نزاع میان ارزش‌ها و باورها است. فرعون سعی دارد با ترویج ارزش‌های مادی، قدرت خود را حفظ کند و از سوی دیگر، موسی علیه السلام می‌خواهد با تغییر این ارزش‌ها به سوی ارزش‌های معنوی، جامعه را به سمت دیگری هدایت کند.

۲-۲-۳. عمل حکمرانی فرعون‌نوی در نسبت با خداوند (عملکرد)

توجه صرف به منافع مادی و بی‌توجهی به حقیقت و معنویت در حکمرانی فرعون‌نوی،

خود را در اعمالی نشان می‌دهد که در ادامه به توضیح بیشتر آن‌ها می‌پردازیم.

۱-۳-۲. عصیان در برابر حق و تکذیب رسولان الهی

لازمه‌ی پذیرش ربوبیت تاقه‌ی الهی، ایمان به رسولان است، چرا که ربوبیت الهی هم از حیث تکوینی بر عالم، سیطره داشته و هم از حیث تشریعی باید در عالم انسانی جریان یابد. ارسال رسل و کتب برای هدایت انسان‌ها، از ملزومات اسماء حسنا‌ی الهی نظیر حکیم، هادی، رب و... است. قرآن نیز منکران رسالت را کسانی می‌داند که خداوند را درست نشناخته و صفات علیای او را درک نکرده‌اند (حج، ۷۴ و ۷۵).

بر اساس آیات، انکارهای مداوم فرعونیان در برابر معجزات متعدد موسی علیه السلام (قمر، ۴۱ و ۴۲؛ طه، ۵۶) آن‌قدر ادامه پیدا کرد که به منش و عادت آن‌ها مبدل شد؛ به‌طوری‌که خداوند تکذیب سایر مشرکین را همان روش آل فرعون می‌داند (آل عمران، ۱۱؛ انفال، ۵۴).

۲-۳-۲. طغیان

از نظر قرآن، یکی از ویژگی‌های اساسی حکمرانی فرعون‌ی، طغیان‌گری او در زمین است. استعمال کلمه‌ی طغیان در مورد انسان به معنای آن است که، از آن‌طوری که باید باشد و از آن حدی که باید رعایت کند، تجاوز نماید؛ حال چه این حد را عقل خود او معلوم کرده باشد و یا شرع (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۶۴۲).

این ویژگی فرعون در آیاتی به‌طور مکرر و با الفاظی مشابه، در خطاب خداوند به حضرت موسی علیه السلام بیان شده است (نازعات، ۱۷؛ طه ۲۴ و ۴۳). این تکرار بیان‌گر اهمیت و به‌منزله‌ی تأکیدی بر طغیان‌گری فرعون است.

از آنجا که طبق آیات، فرعون پیش از ارسال رسول دارای صفت طغیان بوده است، منظور از طغیان فرعون، سرکشی او از امر عقل سلیم و فطرت انسانی است. در آیات ۱۰۱ تا ۱۰۳ سوره‌ی اعراف خداوند بیان می‌کند که برای بیشتر امم گذشته عهدی نیافتیم و بیشترشان را فاسق یافتیم. این امت‌ها به چیزی که به آن پیش از آمدن بینات کفر ورزیده بودند، ایمان‌آور نبودند. منظور از عهدی که در اینجا ذکر شده، عهد الهی و

احکام عقلی است که خداوند در فطرت آنان به ودیعه گذاشته است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۸، صص ۲۵۸-۲۶۰). این عهد الهی، همان عهدی است که در عالم ذر از انسان‌ها، مبنی بر ربوبیت خداوند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۸، صص ۴۰۰-۴۰۲) و نیز عمل به تقوا و اجتناب از فجور (شمس، ۷ و ۸) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، صص ۴۹۹-۵۰۰)، گرفته شده است.

۳-۲-۳-۲. فساد

قرآن کریم در موارد متعددی از فرعون و بزرگان حکومت او به عنوان "مفسد" یاد کرده است (فجر، ۱۰-۱۲). آن گونه که از این آیات برداشت می‌شود، فساد فرعون در زمین نتیجه‌ی طغیان او بوده است. در بیان قرآن، فساد حکمرانی فرعون علت علو در زمین، تفوق بر مردم، متفرق کردن و تضعیف آنان، تبعیض میان اقوام، ستم وافر و نسل‌کشی آن‌ها می‌باشد (قصص، ۴) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۷، صص ۷-۸)؛ همچنین تکذیب آیات روشن الهی، تهمت سحر به رسول ﷺ، انکار در عین یقین به حقانیت، ظلم به مردم، برتری طلبی و عاقبت سوء نیز از اموری است که معلول فساد در زمین هستند (یوسف، ۱۲-۱۴).

۴-۳-۲-۲. فسق

خداوند در آیاتی فرعون و قومش را با عباراتی نظیر «فاسق» و «مجرم» توصیف نموده و آن‌ها را دارای اعمالی زشت خوانده است (حاقه، ۹؛ قصص، ۳۲). زشتی اعمال فرعون به حدی است که همسر مؤمن او، از اعمال فرعون به درگاه خداوند پناه می‌برد (تحریم، ۱۱). این خطاکاری و فسق قوم فرعون منجر به شکایت رسول به درگاه خداوند شد (دخان، ۲۲) و درنهایت عذاب الهی را برای آن‌ها در پی داشت (دخان، ۳۷).

فسق فرعونیان در بیان قرآنی، با مفهوم طغیان در برابر عهد فطری که قبلاً ذکر شد، نیز مرتبط است (اعراف، ۱۰۲)؛ بنابراین فسق نیز مانند طغیان، ممکن است قبل از نزول شریعت و با شکستن عهد فطری صورت پذیرد و یا بعد از نزول شریعت و با زیر پا گذاشتن احکام الهی. اما مفهوم فسق در قرآن بیشتر برای توصیف عمل قوم فرعون به کار رفته، اما برای خود فرعون و ملأش که حاکمان آن‌ها هستند، بیشتر صفت طغیان

به کاررفته است. به نظر می‌رسد رابطه‌ی مستقیمی میان «فسق جامعه» با «طغیان‌گری حاکمان» وجود دارد.

۲-۳. ویژگی‌های حکمرانی فرعون‌ی در نسبت با مردم

۲-۳-۱. ربوبیت (نگرش)

فرعون و جامعه‌ی فرعون‌ی به سبب غفلت از وجود خداوندی که مالک و مدبر امور همه‌ی جهانیان است، معتقد به ربوبیت پادشاهان بر عالم انسانی شده بودند. در چندین آیه، فرعون به صراحت خودش را خدای قومش می‌خواند (قصص، ۳۸). نه تنها فرعون، بلکه از آیات قرآن چنین برمی‌آید که ملأ و بزرگان حکومتی فرعون نیز چنین ادعایی نسبت به مردم داشتند (مومنون، ۴۷-۴۵).

قبولاندن خدایی خود بر مردم و به تبع آن، اثبات بندگی و بردگی مردم برای او، چیزی بود که فرعون در مقابله‌ی با موسی علیه السلام بیشترین تلاشش را به آن معطوف کرده بود. به همین جهت مردم را به زور و جبر از تمام اطراف مملکت جمع می‌کند تا بار دیگر ربوبیت خودش را بر آن‌ها متذکر شود (نازعات، ۲۱-۲۴) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۳۰۵). فرعون خودش را نه تنها مالک جان و مال مردم تحت حکومتش، که گویی مالک افکار و اعتقادات آن‌ها نیز می‌داند و می‌خواهد ربوبیتش را با جبر به مخالفان خدایی‌اش تحمیل کند. زمانی که سحره در مقابل معجزه‌ی موسی علیه السلام خاضع شدند و بدون اجازه‌ی او اقرار به ایمان به رب العالمین کردند، فرعون آن‌ها را مستحق سخت‌ترین عقاب دانسته (طه، ۷۱) و موسی علیه السلام را تهدید می‌کند که در صورت اتخاذ خدایی دیگر، او را از زندانیان قرار می‌دهد (شعراء، ۲۹)؛ این گفته نشان می‌دهد که مجازات هر کس که منکر الوهیت او می‌شده، زندان و شکنجه‌های سخت بوده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، صص ۳۸۰-۳۸۱).

۲-۳-۲. استکبار و علو نسبت به مردم (رویکرد)

استکبار و برتری‌طلبی حکمرانی فرعون‌ی در برابر مردم، نتیجه‌ی ادعای ربوبیت و

الوهیت فرعونیان و استکبار آنها نسبت به خداوند است (دخان، ۱۷-۱۹). در آیات متعددی از قرآن کریم به علو، استکبار و غرور فرعونیان نسبت به مردم اشاره شده است (دخان، ۳۱؛ قصص، ۳۹؛ قصص، ۴؛ غافر، ۲۷؛ عنکبوت، ۳۹؛ نمل، ۱۴؛ یونس، ۷۵).

همین تکبر فرعونیان یکی از دلایل ایمان نیاوردن آنها به موسی علیه السلام بود؛ گویی آنان از پذیرش این که راه و رسمشان اشتباه بوده و حالا کسی که از نظر مادی خوار است می‌خواهد آنان را که خدایان مردم هستند، به راه درست هدایت کند، ابا داشتند (زخرف، ۵۲) و شأن خودشان را بالاتر از آن می‌دانستند که برای هدایت آنها رسولی فرستاده شود، و به این جهت رسول را فرستاده به‌سوی دیگران می‌دانند (یس، ۲۷) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، ص ۳۷۹)؛ مؤمن آل فرعون نیز در مجادله‌اش با فرعونیان، علت ایمان نیاوردن آنها را، همین تکبر و جباریت آنها می‌داند (غافر، ۳۵)؛ همچنین در برخی آیات از حاکمان به‌عنوان "الذین استکبروا" یاد شده و تابعان را به‌عنوان "ضعفا" می‌شمارد (غافر، ۴۶-۴۸) که نشان‌گر وجود جامعه‌ی دو طبقه‌ای استکباری-استضعافی زمان فرعون است.

۳-۳-۲. عمل حکمرانی فرعونی در قبال مردم (عملکرد)

عملکرد حکمرانی فرعونی، نتیجه‌ی نگرش و رویکرد آن است که در ادامه به تبیین مؤلفه‌های آن می‌پردازیم.

۳-۳-۳-۱. تضعیف مردم

راهبرد حکومت فرعون برای گسترش قدرت خود و جلوگیری از مقاومت مردم، این بود که با روش‌هایی مانند فرقه فرقه کردن و تفرقه‌افکنی میان مردم، آنها را تضعیف می‌کرد و به‌علاوه، گروهی از مردم یعنی بنی‌اسرائیل را که با آنها دشمنی ویژه‌ای داشت، به شدت خوار می‌کرد (قصص، ۴) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۷). جالب آن که او از آنجا که خودش را رب و مالک مردم می‌دانست، بردگی و بندگی مردم برای خودش را وظیفه‌ی آنها می‌شمرد و حتی این به بردگی کشیدن مردم را بر آنها نعمتی از جانب خود به حساب می‌آورد (شعراء، ۲۱-۱۸) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، صص ۳۶۹-۳۷۰). فرعون،

موسی علیه السلام را جزء کافران می‌داند، یعنی از نظر او کافرانی دیگر نیز وجود داشته‌اند که نعمات او بر بنی اسرائیل را ناسپاسی کرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، صص ۳۶۴-۳۶۵). اساساً راهبرد طاغوت برای تقویت سلطه‌ی خود بر جوامع، به استضعاف کشاندن آن‌ها است. قرآن کریم با به تصویر کشیدن استضعاف مردان و زنان و کودکان در جوامع و درخواست آن‌ها از خداوند برای نجات از قدرت‌های طاغوتی، مؤمنین را به قتال با عوامل سلطه‌ی طاغوت تشویق می‌کند (نساء، ۷۵ و ۷۶).

۲-۳-۳-۲. استبداد رأی

وقتی فرعون با معجزات و براهین موسی علیه السلام مواجه می‌شود و نزدیکان و مردمش را متأثر از آن‌ها می‌بیند، نظر خودش را به‌عنوان فصل الخطاب اعلام می‌کند و تحقیق در این مسئله را به خودش اختصاص می‌دهد (قصص، ۳۸)؛ همچنین زمانی که مؤمن آل فرعون اذهان مردم را با استدلال‌هایش روشن می‌کند، فرعون بازهم وارد می‌شود و رأی خودش را مصلحت‌نهایی و راه درست می‌داند (غافر، ۲۹). قوم فرعون نیز گویا چشم به دهان خدایشان دارند و حرف جابرانه‌ی او را بر هر استدلالی ترجیح می‌دهند. این موارد بیان‌گر استبداد رأی حکمرانی فرعون است.

البته این استبداد رأی فرعون و تهدیدات مکرر او نسبت به مخالفین، آخرین حربه‌ی او برای حفظ جایگاه خود در مقام خدایی بوده است؛ چراکه با او ذکاوت و زرنگی فوق‌العاده‌ای که داشت (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، ص ۵۰۰)، همواره سعی می‌کرد تا جایی که امکان دارد از طرق نرم وارد شده و با فریب مردم آن‌ها را با خود همراه کند. برای مثال او در مواردی سعی می‌کرد جامعه را برای پذیرفتن حرف‌های خودش اقناع و تحریک کند. زمانی که می‌خواهد مردم را علیه موسی علیه السلام بشوراند، به او تهمت توطئه برای اخراج مردم از سرزمینشان می‌زند که هیجان و عصیت مردم علیه او تحریک شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۲۴۰) و خودش را نیز در عواقب این امر با مردم شریک می‌کند تا بیشتر بر احساسات آن‌ها تأثیر بگذارد (طه، ۵۷؛ اعراف، ۱۲۳)؛ همچنین زمانی که می‌خواهد سپاهیان را برای تعقیب بنی اسرائیل آماده کند، به‌جای توسل به زور، سعی

می‌کند احساسات آن‌ها را تحریک کند (شعراء، ۵۳-۵۶).

اما این راهکار فرعون چیزی از استبدادگری او نمی‌کاهد، بلکه تنها آن را از دیدگاه عموم مخفی می‌کند و باعث می‌شود که با هزینه‌ای کمتر و به‌طریقی آسان‌تر، حرفش را به کرسی بنشانند. چراکه چیزی که درنهایت باید تأیید شود و مورد اطاعت قرار گیرد، همان رأی فرعون است. این مطلب از نحوه‌ی رفتار فرعون با سحره فهمیده می‌شود. فرعون در ابتدا برای ترغیب بیشتر سحره، آنان را با وعده‌ی ثروت و مقام تشویق کرد که حداکثر سعی خود را در غلبه بر موسی (علیه السلام) به کار گیرند (شعراء، ۴۰ و ۴۱)؛ اما زمانی که سحره در برابر مواعظ موسی (علیه السلام) دچار تردید نسبت به مبارزه با موسی (علیه السلام) می‌شوند، از جواب سحره به فرعون پس از ایمان آوردن معلوم می‌شود که فرعون آن‌ها را مجبور به این کار می‌کرده است (طه، ۵۳) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۲۵۴). و نهایتاً زمانی که سحره به موسی (علیه السلام) ایمان می‌آورند، اوج استبداد حکمرانی فرعونی که اعتقادی را جز به خدایی خودش نمی‌پذیرد، از پس پرده‌ی تزویر نمایان می‌شود (طه، ۷۱).

۳-۳-۲. ظلم و بی‌عدالتی

قرآن کریم هر جا خواسته با بیان یک صفت برای فرعون حال او را توصیف نماید، او را به صفت «دارای میخ‌ها» توصیف کرده است (فجر، ۱۰؛ ص، ۱۲). از این توصیف به‌روشنی می‌توان به‌شدت ظلم او پی برد. منظور از «ذو الأوتاد» بودن فرعون این است که هرگاه می‌خواسته کسی را شکنجه کند، با چهارمیخ، دست و پاهایش را به زمین یا چوب میخ کوب می‌کرده است، همان‌طور که ساحران را نیز تهدید به صلیب کشیدن کرد (طه، ۷۱) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۴۷۱). توصیف فرعون و بزرگان حکومتی‌اش به ظلم و بغی، در چند جای دیگر از قرآن نیز آمده است (یونس، ۹۰؛ انفال، ۵۴).

منش ستمگری فرعونیان به‌گونه‌ای است که کسی به‌راحتی به خودش جرئت انتقاد و نصیحت‌گری آنان را نمی‌دهد. حتی موسی (علیه السلام) و برادرش که پیامبران الهی هستند و پشتشان به حمایت خداوند گرم است، از رفتن به‌سوی فرعون و گفتن حقایق به او ترس دارند (طه، ۴۵) و از این که او را سنگسار کنند به خدا پناه می‌برد و از آنان می‌خواهد که

اگر ایمان نمی‌آورند، لااقل با او کاری نداشته باشند (دخان، ۲۰-۲۱)؛ بنابراین، میخ کوب کردن، قطع دست و پا به‌طور خلاف (یعنی قطع دست و پای مخالف)، به صلیب کشیدن (اعراف، ۱۲۴)، سنگسار، نسل کشی و به کنیزی گرفتن زنان (بقره، ۴۹) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۸ و ج ۱۲، ص ۲۸) و تبعید (اسراء، ۱۰۳) را می‌توان از مصادیق ستم‌های فرعونیان دانست. البته ظلمی که در بیان قرآن از جامعه و حکمرانی فرعونی نقل شده است، تنها مربوط به ظلم بر دیگران نیست، بلکه شامل ظلم بر خود که با پیروی از امر فرعون صورت گرفت (هود، ۹۷ و ۱۰۱) و ظلم بر حق خداوند و آیات او (اعراف، ۱۰۳) نیز می‌شود. برخی از آیات نیز بر وجود تبعیض وسیع در حکمرانی فرعونی میان مردم دلالت دارند، به‌طوری که نزدیکان و قوم فرعون از حمایت ویژه‌ی او برخوردار بودند و در مقابل آنان بنی‌اسرائیل بودند که به شدت مورد ظلم حکومت واقع می‌شدند (قصص، ۴). ستم خاص فرعون نسبت به بنی‌اسرائیل در حدی است که خداوند او را دشمن آنان معرفی می‌کند و نجات‌دادن بنی‌اسرائیل از او را نعمتی از جانب خود بر آن‌ها می‌داند (طه، ۸۰) و فرعون را نسبت به آنان عذابی خوارکننده می‌شمارد (دخان، ۳۰). حمایت فرعون از قوم خودش نیز هنگامی که موسی (علیه السلام) را به سبب کشتن یکی از اقوامش از کافران خواند و تصمیم به قتل او گرفت (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، ص ۳۶۴)، آن‌هم زمانی که خود کشتاری وسیع در بنی‌اسرائیل به راه انداخته بود، روشن می‌شود.

۲-۳-۳-۴. دستگاه تبلیغاتی وسیع: تحکیم قدرت، منزوی کردن مخالفان و فریب مردم

حکمرانی فرعون، یک حکمرانی قدرتمند، باثبات، پیچیده و دارای دستگاه تبلیغاتی وسیعی است که به کمک آن، قدرتش را تحکیم، ضعف‌هایش را مخفی و مخالفان را منزوی و اذهان مردم را آشفته و گمراه می‌کند. دستگاه امنیتی و اطلاعاتی فرعون آن قدر قدرتمند بوده است که نه تنها بر قوم بزرگی چون بنی‌اسرائیل با هزاران نفر (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، ص ۷) سلطه‌ی کامل داشت، بلکه با فناوری آن زمان، قادر بود از وضعیت تولد و نیز جنسیت تمامی نوزادان در میان آن‌ها باخبر شود. در آیات فراوانی به جنود و رکن (سپاهیان) فرعون برای بیان قدرت او اشاره شده است (قصص ۶ و ۸ و ۳۹ و ۴۰؛

۸. ذاریات، ۳۹ - ۴۰؛ بروج، ۱۷ - ۱۸؛ یونس، ۹۰؛ همچنین در آیاتی دیگر به قدرت و شکوه آن‌ها اشاراتی شده است که بیان‌گر دارایی‌ها و قدرت فراوان فرعونیان نظیر قدرت زیاد و صنایع و ساختمان‌های عظیم می‌باشد (شعراء، ۵۷-۵۸؛ دخان، ۲۵-۲۷؛ اعراف، ۱۳۷؛ غافر، ۲۱). این شکوه و قدرت فرعون در بیان سحره نیز نمایان است (شعراء، ۴۴). شکوه و جلال حکمرانی فرعون به حدی است که موسی علیه السلام از رفتن به سوی او نگران است و می‌ترسد که در مواجهه‌ی با او، سینه‌اش تنگ شده و زبانش بگیرد و از خداوند می‌خواهد که به واسطه‌ی همراهی برادرش، پشت او را گرم کند (شعراء، ۱۲ - ۱۳؛ طه، ۲۹-۳۱).

البته طبق آیات قرآن، حکومت طاغوت همواره در حاقّ واقع ضعیف است، اگرچه ظاهری قدرتمند با خود دارد. دلیل این ضعف این است که راهبری این نوع حکومت بر مکرهای شیطان استوار است، مکرهایی که در برابر مؤمنان اساساً ضعیف بوده و همین ضعف است که به مؤمنان در جنگ با آن امید می‌دهد (نساء، ۷۶). حکومت فرعون نیز از همین ضعف اساسی رنج می‌برد (ص، ۱۱-۳۱)؛ بنابراین قدرت حکمرانی فرعونی بیش از چیزی که هست، نمود دارد و همواره سعی می‌کند ضعف‌های خود را پوشاند.

نقاط ضعف این حکمرانی را می‌توان از بعضی آیات استنباط نمود. قرآن کریم درجایی که اراده‌ی الهی مبنی بر امداد مستضعفان را بیان می‌کند، از ترس دائمی فرعونیان (کانوا یَحْذَرُونَ) از پیشوایی و وارث زمین شدن بنی اسرائیل پرده برمی‌دارد و در اینجاست که علت ظلم آنان بر بنی اسرائیل روشن می‌شود (قصص، ۵-۶)؛ همچنین در اعتراض بزرگان حکومتی به فرعون که چرا موسی علیه السلام را رها گذاشته تا در زمین فساد کرده و خدایی او را کنار بگذارد، این ترس آشکار است (اعراف، ۱۲۷). خود فرعون نیز به ترسش از این که موسی علیه السلام حتی دین ملاّ او را تغییر دهد و در زمین قدرت پیدا کند، اعتراف می‌کند (غافر، ۲۶) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۷، صص ۴۹۷-۴۹۸).

به علاوه، وجود پیروان موسی علیه السلام که تا داخل کاخ فرعون نیز نفوذ کرده بودند (نظیر همسر فرعون و مؤمن آل فرعون - شخصی که برای موسی علیه السلام از داخل جلسه شورای فرعونیان خبر تصمیم بر قتل او را آورد-) و مانعی برای کشتن موسی علیه السلام توسط فرعون بودند، گواهی بر خلل‌پذیری و وجود نقاط ضعف در حکومت فرعونی است؛ همچنین

گاهی شاهد وجود اختلافاتی میان خود فرعونیان هستیم. برای مثال، عده‌ای از ملأ فرعون مخالف کشتن موسی علیه السلام بوده‌اند (شعراء، ۳۶-۳۷)؛ همچنین آن‌ها در مواجهه با موعظه موسی علیه السلام، باوجود این که فرعون از پیش چاره‌جویی کرده بود دچار اختلاف میان خود شدند، و وقتی فرعون و ایادی‌اش دیدند که مردم در کار معارضه با موسی علیه السلام اختلاف کردند و این اختلاف مایه‌ی رسوایی و شکست آن‌ها است، باهم خلوت کرده و پس از مشورت محرمانه تصمیم گرفتند که راجع به موعظه و حکمتی که موسی علیه السلام به سمع آن‌ها رسانده بود اصلاً حرفی نزنند و دستاویز خود برای ایجاد وحدت در میان مردم را تهمت به موسی علیه السلام مبنی بر تصمیم او بر اخراج آن‌ها از سرزمینشان و تحریک تعصب آنان به دین خرافی‌شان قرار دادند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، صص ۲۴۳-۲۴۵) تا از این طریق تشنّت درونی خود را مخفی سازند (طه، ۶۲-۶۴). فرعون با بیان نمودهایی از قدرت و دارایی خود که برای مردم مشهود است، نظیر فرمانروایی مصر و رودهایی که از زیر قصرش می‌گذرند، سعی می‌کند در بزرگ نشان دادن قدرت حکومتش مبالغه کرده و از این طریق شایستگی خود را برای حکمرانی به مردم اثبات کند (سبأ، ۵۱)؛ بنابراین، دستگاه فرعونی، همواره سعی می‌کند با بزرگ‌نمایی قدرت خود و پوشاندن ضعف‌هایش به وسیله‌ی دستگاه تبلیغاتی، سلطه‌ی خود را حفظ کند.

این نکات نشان‌گر دستگاه تبلیغاتی گسترده و مؤثر آن‌ها است، چراکه می‌بینیم نهایتاً به وسیله‌ی همین تبلیغ‌ها و تحریک‌ها، موفق می‌شوند ذهن مردم را از آن همه براهین و معجزات آشکار موسی علیه السلام منحرف کرده و به سمت خود متمایل کنند. القای تهمت‌هایی نظیر توطئه‌ی موسی علیه السلام و یارانش مبنی بر اخراج مردم از سرزمین مصر (اعراف، ۱۲۳)، ایجاد فساد در زمین (غافر، ۲۶؛ اعراف، ۱۲۷)، توطئه‌چینی برای رسیدن به قدرت (یونس، ۷۸)، دروغ‌گویی (غافر، ۲۴ و ۳۶ و ۳۷) و سحر (طه، ۶۳) تنها برخی از روش‌های حکمرانی فرعونی برای جذب مردم و مقابله با موسی علیه السلام است. چنان‌که از آیات پیداست، این اتهامات وسیع، به کرات، در مواضع مختلف، توسط افراد مختلف، با لحنی مؤکد و دل‌سوزانه بیان می‌شد، تا مردم را به کلی منحرف کرده و زمینه و توانایی تحقیق درباره‌ی واقعیت را در آنان پایین آورد.

دستگاه تبلیغاتی فرعونى با عملکرد ماهرانه‌ی خود قادر بود ملک پهناور مصر را تحت نفوذ مؤثر خود قرار دهد. برای مثال در هنگامی که فرعونیان می‌خواهند مردم را برای روز رویارویی موسی علیه السلام و سحره جمع کنند، به مردم چنین خطاب می‌شود: "و قیل للناس هل أنتم مجتمعون* لعلنا ننبع السحرة إن كانوا هم الغالبین (شعراء، ۳۹-۴۰). فعل مجهول «قیل» نشان می‌دهد تبلیغات فرعون به صورت غیرمستقیم و بدون آن که منشأ آن کاملاً روشن باشد در میان مردم پخش می‌شده است؛ همچنین «هل»، کلمه‌ای پرسشی است و نشان می‌دهد تبلیغات مزبور از طریق ایجاد دغدغه و پرسش در میان افکار عمومی و نه به صورت توصیه‌هایی دستوری بوده است. به علاوه، تبلیغات چي‌های فرعونى، با کمال زیرکی از یک سو تصویر قدرت ساحران را که گویی همیشه برنده‌ی میدان هستند، به مردم تزریق می‌کردند^۱، و از دیگر سو با بیان موضوع به صورت اماواگر ("إن"، "لعل") چنین وانمود می‌کردند که در این مسابقه بی طرف هستند. باید توجه داشت که دعوای موسی علیه السلام با فرعون در واقع بر سر رب العالمین بود و تا زمانی که فرعون با تهدید او به زندان، باب گفت وگوهای علمی و منطقی را نبسته بود، موسی علیه السلام حرفی از معجزاتش نزد (شعراء، ۲۳-۳۰)؛ بنابراین، موسی علیه السلام آمده بود تا با منطق و استدلال، جهان‌بینی جدیدی ارائه کند. اما در تبلیغات فرعونى، هیچ حرفی از استدلال‌های موسی علیه السلام زده نمی‌شود و سعی می‌شود بحث از چنین موضوعاتی منحرف شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۲۴۴) و طوری وانمود شود که گویا تنها ساحری جدید ظهور کرده و قرار است بساط سحر خود را در برابر ساحران بزرگ مصر پهن کند (اعراف، ۱۰۹). یعنی فرعون با دستگاه تبلیغاتی‌اش، دعوت موسی علیه السلام را که دعوتی عظیم از جانب رب العالمین است، تا حد یک مسابقه‌ی جادوگری، کوچک جلوه می‌دهد. چنین شواهدی دال بر وجود دستگاه تبلیغاتی بزرگ، پیچیده و هوشمند در دستگاه فرعونى است.

از دیگر کارکردهای دستگاه تبلیغاتی در حکمرانی فرعون، القاء شبهه در اذهان

۱. إن كانوا هم الغالبین.

مردم، فریب دادن آن‌ها و توجیه اعمال وحشیانه‌ی خود است. زمانی که موسی علیه السلام برای هدایت فرعونیان به دربار او می‌رود، فرعون با بیان این‌که او در دربار خودش بزرگ شده و کاملاً او را می‌شناسد و خبری از رسالت و پیامبری در او نبوده، و نیز با یادآوری قتل ناخواسته‌ی موسی علیه السلام، خواست تا از همان ابتدا ذهن اطرافیانش را علیه او تحریک نماید (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۵، صص ۳۶۳-۳۶۴) (شعراء، ۱۸-۱۹)؛ و نیز زمانی که با دلایل و مواعظ روشن مؤمن آل فرعون روبه‌رو می‌شود، برای خنثی کردن اثر آن استدلال‌ها به هامان دستور می‌دهد که برایش برجی بسازد تا بالای آن رفته و ببیند که آیا خدای موسی علیه السلام وجود دارد یا نه، و روش تحقیق درباره‌ی وجود خدا را طوری انتخاب کرد که جوابش از پیش مطابق رأی خودش باشد و به همین جهت قبل از ساختن برج و تحقیق صحت ادعای موسی علیه السلام، او را دروغ‌گو شمرد (غافر، ۳۶-۳۷). در برخی موارد نیز سعی می‌کند با ظاهری منطقی، شبهه‌هایی اعتقادی در ادعای موسی علیه السلام وارد کند. مثلاً درجایی برای انکار معاد، سرنوشت گذشتگان را پیش می‌کشد (طه، ۵۱) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۶، صص ۲۳۴-۲۳۵) و درجایی دیگر با تهدید شدید سحره به قتل، شدید العذاب بودن و قدرت و پایداری خود را با خداوند مقایسه کرده و خودش را از این لحاظ برتر از او معرفی می‌کند تا از این طریق، هم شبهه‌ای دیگر بیندازد و هم توجیهی برای کار وحشیانه‌اش دست‌وپا کند (طه، ۷۱)؛ و زمانی هم برای اثبات برتری خودش، استدلالی مغالطی می‌چیند و با اشاره به اموری ملموس و قابل دیدن برای مردم کم‌خرد، شایستگی خود را امری واضح می‌شمارد و در این میان با خطاب قراردادن مردم به‌عنوان قوم خودش، احساساتشان را تحریک کرده و خود را دلسوز آن‌ها نشان می‌دهد (زخرف، ۵۱).

ایجاد فضای رعب و ترس از نافرمانی حکومت، یکی دیگر از کارکردهای دستگاه تبلیغاتی فرعون است که منجر به تحکیم پایه‌های قدرت او می‌شود. او با میخ‌کوب کردن، قطع دست و پای مخالف و به صلیب کشیدن دشمنان، درواقع درس عبرتی برای سایرین می‌آفریند (طه، ۷۱). در تعبیر «فرعون ذی الأوتاد»، به دلیل معرفه بودن صفت، معلوم می‌شود که فرعون به این نوع شکنجه‌گری شناخته‌شده بوده و حتی ابزار

شکنجه گری او نیز در میان مردم مشهور بوده و به عنوان نمادی از قدرت او و برای ایجاد ترس به کار می رفته است. همین طور خداوند از فرعون به عنوان «العذاب المہین» یاد می کند و معرفه بودن این صفت نیز دلالت بر این دارد که گویی بنی اسرائیل او را به همین صفت می شناسند (دخان، ۳۰). تهدیدات شدید علیه ایمان آورندگان به موسی علیه السلام، نمونه ای دیگر از این روش فرعونی است. زمانی که فرعون با اعتراضی که ملامت دربارہی و انگذاشتن موسی علیه السلام و یارانش به او می کنند، حس می کند که موسی علیه السلام در بین مردم طرفدار پیدا کرده، با ایجاد فضای رعب و وحشت، سعی می کند در ایمان یارانش خلل ایجاد کرده و مانع از ایمان آوردن دیگران به او شود (اعراف، ۱۲۷؛ غافر، ۲۵). اما هدف شدیدترین تهدیدات فرعون سحره هستند؛ چراکه آنان با اعلام شکست در برابر معجزات الهی در معارضه ای حساس، آماده ترین فضا را برای روشن شدن حقیقت نزد مردم ایجاد کردند؛ اما فرعون در همین جا با زیرکی تمام، با تأکیدات فراوان، نسبت هم دستی با موسی علیه السلام برای اخراج مردم از وطنشان را می دهد تا تردید را در دل مردم زنده کند، و شدیدترین تهدیدات را علیه آن ها به کار می برد تا کسی جرئت حمایت از آنان را به خودش ندهد (شعراء، ۴۹).

ایمان آوردن سحره بعد از مغلوب شدن در معارضه با موسی علیه السلام، نشان می دهد که آنان پیش از این نسبت، به حقانیت موسی علیه السلام در انکار یا حداقل در تردید بوده اند. این مطلب نشان گر شدت تأثیر دستگاه تبلیغاتی فرعون است؛ چراکه حتی ساحرانی که در آن زمان جزء طبقات درس خوانده بودند و آن ها را با صفت "علیم" توصیف می کردند (یونس، ۷۹؛ شعراء، ۳۶-۳۷) و فرق سحر و معجزه را بهتر می دانستند، فریب این تبلیغات را خورده بودند؛ بنابراین اگر فضایی سالم و به دور از شبهه افکنی فرعونیان وجود داشت، مردم بیشتری ممکن بود ایمان بیاورند.

برخی دیگر از روش هایی که دستگاه تبلیغاتی فرعون برای هدایت اذهان در جهت مدنظرش به کار می گرفت عبارتند از: تحریک تعصبات مردم نسبت به دین خرافی خود که حافظ منافع دستگاه فرعونی هم بوده است (غافر، ۲۶؛ یونس، ۷۸؛ قصص، ۳۶)؛ استهزاء

استدلال‌ها و معجزات موسی علیه السلام، حتی در زمانی که برای رفع عذاب محتاج او بودند که برای تمسخر، ابتدا معجزات را آیه خواندند و سپس سحر (زخرف، ۴۷-۴۹؛ اعراف، ۱۳۲) و فرافکنی و سعی در همراه کردن دیگران در این استهزاء (شعراء، ۲۴-۲۵)؛ مجنون و سحرزده خواندن موسی علیه السلام (شعراء، ۲۷؛ اسراء، ۱۰۱)؛ نسبت دادن شومی و نحسی به موسی علیه السلام و مؤمنان (اعراف، ۱۳۱) و تحقیر موسی علیه السلام با به رخ کشیدن فقر و لکنت زبانش، تا او را نزد مردم کوچک کرده و پیروی از او را برای خود عار بدانند (زخرف، ۵۲-۵۳).

۵-۳-۲. سرکوب مخالف

نوع رفتار با مخالفین و میزان تحمل آن‌ها یکی دیگر از ابعاد حکمرانی است که قرآن این بُعد از حکمرانی فرعون را بسیار مورد توجه قرار داده است. در قسمت پیشین، بسیاری از روش‌های منزوی کردن مخالفان در حکمرانی فرعون از طریق تبلیغات ذکر شد. در این قسمت به برخی دیگر از روش‌های مقابله با مخالفین در حکمرانی فرعون اشاره می‌شود.

در ابتدا باید گفت حکمرانی فرعون، سعی وافر در حفظ سلطه‌ی خود دارد و هرزمان احساس کند که حکومتش از جانبی تهدید می‌شود، در مقابله با آن اهتمام جدی دارد (نازعات، ۲۲)؛ به‌طوری که تمام حیل‌ها و چاره‌هایش را روی هم می‌گذارد (طه، ۶۰) و تمامی ساحران را از اطراف سرزمین پهناور مصر برای مقابله جمع می‌کند (یونس، ۷۹) و میان کانون‌های گوناگون قدرت در جامعه، برای مقابله با دشمن هماهنگی ایجاد می‌نماید. برخی از نمونه‌های این هماهنگی که در قرآن به آن اشاره شده عبارتند از: تلاش پنهانی برای ایجاد اجماع در برابر موسی علیه السلام (طه، ۶۲ و ۶۴)، هم‌صدایی قارون، فرعون و هامان بعنوان نمادهای زر و زور و تزویر در جامعه (غافر، ۲۳-۲۵؛ عنکبوت، ۳۹) و حتی هماهنگی بزرگان بنی اسرائیل با فرعون در شکنجه‌ی قومشان (یونس، ۸۳) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۰، صص ۱۶۵-۱۶۶). باید توجه داشت که حکمرانی فرعون به ایدئولوژی خود که همان ربوبیت فرعون است، بسیار حساس است و حداکثر تلاشش را برای

سرکوب مخالفان ایدئولوژی‌اش که درواقع پشتیبان نظری سلطه‌ی آن است، به کار می‌برد. اما در موارد جزئی‌تر و اختلافاتی که بر سر روش‌ها وجود دارد، لزوماً این‌گونه عمل نمی‌کند. برای مثال زمانی که سحره در مواجهه با مواعظ موسی علیه السلام در مبارزه با او تردید کردند، بزرگان حکومت سعی در اقناع آن‌ها کرده و هرچند در کارشان اجبار نیز به کار بردند، اما از روش‌های قهری و شدید استفاده نکردند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، صص ۲۴۳-۲۴۵ و ۲۵۴).

بستن پیمان‌های محکم در هنگام نیاز و شکستن آن بلافاصله پس از رفع حاجت، از دیگر روش‌های حکمرانی فرعون‌ی برای رفع و رجوع امور خود و غلبه بر خصم است. آن‌ها هر بار که دچار عذاب‌های الهی می‌شدند، دست به دامن موسی علیه السلام شده و با پیمان‌هایی مؤکد، ایمان آوردن و تسلیم بنی اسرائیل به موسی علیه السلام را تضمین می‌کردند؛ اما همین که عذاب از آنان برطرف می‌شد، عهدشان را به راحتی فراموش می‌کردند (اعراف ۱۳۴-۱۳۵؛ زخرف، ۵۰). این ویژگی فرعونیان آن‌قدر بارز است که جزء منش آن‌ها شمرده شده است و خداوند مشرکان زمان پیامبر صلی الله علیه و آله را از جهت پیمان‌شکنی‌های مکرر و بی‌تقوایانه، تابع روش فرعونیان می‌داند (انفال، ۵۴ و ۵۶).

روش دیگر فرعونیان برای مقابله با مخالفان، دادن وعده‌های بزرگ و وسوسه‌انگیز جهت ترغیب افراد برای تلاش در جهت خواسته‌های آن‌هاست. نمود چنین رویکردی را می‌توان در وعده‌های فرعون به سحره، بیش از چیزی که خواسته‌ی آن‌ها بود، مشاهده کرد (اعراف، ۱۱۳-۱۱۴؛ شعراء، ۴۱-۴۲) (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۲۴۵).

نتیجه‌گیری

باید توجه داشت که صرفاً بر اساس تحقیق در رابطه با حکمرانی فرعون‌ی نمی‌توان مدعی فهم کامل نظریه‌ی قرآنی از حکمرانی خوب شد، بلکه برای این کار حداقل نیازمند بررسی تمامی حکمرانی‌هایی که در قرآن به آن‌ها پرداخته شده، هستیم. اما در حدود همین تحقیق نیز می‌توان دلالت‌هایی را برای نظریه‌ی حکمرانی خوب از منظر قرآن به دست آورد.

براین اساس، برخی از ویژگی‌های حکمرانی خوب از منظر قرآن به همراه ویژگی‌های حکمرانی فرعون‌ی که نقطه‌ی مقابل آن‌ها هستند، در شکل زیر نمایش داده می‌شود:

خداباوری	• غفلت از ربوبیت خدا، دشمنی با خداوند، عدم هشیاری نسبت به سنت‌های الهی، عبرت نگرفتن از سرگذشت اقوام هلاک‌شده، ادعای ربوبیت بر مردم، عصیان از رسل الهی، تکذیب رسل.
حق‌مداری	• بی‌توجهی به حقیقت، تبعیت صرف از منافع مادی، ارزش‌گذاری مادی، طغیان.
تکریم مردم	• استبداد رأی، برتری‌جویی در زمین، تضعیف مردم، منت گذاشتن بر مردم، خوارکردن مردم، به بردگی کشاندن مردم، تفرقه‌افکنی میان مردم، تحقیر مخالفان.
عمل صالح و اصلاح‌گری	• فساد، طغیان، فسق، خطاکاری، اعمال زشت.
عدالت	• تبعیض گسترده میان اقوام، ظلم به مردم، تمرکز قدرت و ثروت در دست عده‌ای محدود.
صداقت با مردم	• فریب مردم، تحریک مردم در جهت منافع حاکمان، تطمیع افراد، القاء شبهه، استفاده از تبلیغات وسیع برای تحریف اذهان.
قدرت مردمی	• شکوه ظاهری، قدرت‌نمایی، تکیه بر ثروت و قدرت.
پایبندی به تعهدات	• عهدشکنی‌های فراوان.
حفظ انسجام حکومت و جامعه	• اختلاف میان حاکمان، فرقه‌فرقه کردن جامعه.
ایجاد فضای امن در جامعه	• ایجاد فضای رعب و وحشت در جامعه، تهدید و شکنجه و قتل مخالفین.
هدایت جامعه به سوی حق	• راهبری به ضلالت، در افکندن جامعه به عذاب دنیوی.
ویژگی‌های حکمرانی خوب	ویژگی‌های حکمرانی فرعون‌ی

شکل ۲: ویژگی‌های حکمرانی خوب در مقایسه با ویژگی‌های حکمرانی فرعون‌ی

فهرست منابع

* قرآن کریم

الوانی، مهدی؛ علیزاده ثانی، محسن. (۱۳۸۶). تحلیلی بر کیفیت حکمرانی خوب در ایران. مطالعات مدیریت بهبود و تحول، ۱۸(۱)، صص ۱-۲۴.

سید محسنی باغسنگانی، محمد مهدی. (۱۳۸۵). قانون خدمات کشوری در پرتو نظریه حکمرانی خوب. پایان نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد، دانشکده حقوق دانشگاه امام صادق علیه السلام.

طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۷۴). تفسیر المیزان (مترجم: محمدباقر موسوی همدانی). قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم دفتر انتشارات اسلامی.

فرقانی، یونس. (۱۳۹۴). مؤلفه‌های حکمرانی بد در قرآن؛ مطالعه موردی: حکمرانی فرعون در بیان قرآن. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق علیه السلام، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت.

لسانی فشارکی، محمد علی؛ مرادی زنجان، حسین. (۱۳۸۵). روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم. زنجان: قلم مهر.

لطیفی، میثم. (۱۳۹۰). روش شناسی راهبردهای تدبیر در قرآن کریم: استقرایی از پژوهش‌های میان رشته‌ای مدیریت اسلامی در دهه اخیر. اندیشه مدیریت راهبردی، ۵(۲)، صص ۲۵-۵۵.

منوریان، عباس. (۱۳۷۹). از دولت خوب تا حکومت داری خوب. مدیریت دولتی، شماره ۴۸-۴۹، صص ۹-۲۵.

نادری، محمد مهدی. (۱۳۹۰). حکمرانی خوب: معرفی و نقد اجمالی. اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، ۱۱(۱)، ۶۹-۹۳.

Adetual, victor AO, "Measuring democracy and "good governance" in Africa: A critique of assumptions and methods", *Nigerian Institute For International*, 2011. Available At: www.africaportal.org

- Grindle, Merilee, "Good Governance: The Inflation of an Idea", HKS Faculty Research Working Paper Series, RWP10-023, John F.Kennedy School of Government, Harvard University, 2010.
- Kaufmann, Daniel, Kraay, Aart and Zoido-Lobato`n, Pablo, "Governance Matters", World Bank Policy Research Paper 2196(1999), pp. 1-61.
- Owoye, Oluwole and Bissessar, Nickole, "Bad Governance and Corruption in Africa: Symptoms of Leadership and Institutional Failure", Available At: www.ameppa.org/upload/Bad%20Governance.pdf

References

* The Holy Quran

- Adetual, Victor A.O. (2011). *Measuring Democracy and Good Governance in Africa: A Critique of Assumptions and Methods*, Nigerian Institute for International Affairs. Available at: www.africaportal.org.
- Alvani, M., & Alizadeh Sani, M. (2007). An Analysis of the Quality of Good Governance in Iran. *Management Studies in Improvement and Transformation*, 53, pp. 1-24. [In Persian]
- Forghani, Y. (2015). *Bad Governance Components in the Qur'an: A Case Study of Pharaoh's Governance in the Qur'anic Narrative*, Master's Thesis, Faculty of Islamic Knowledge and Management / Imam Sadiq University. [In Persian]
- Grindle, M. (2010). *Good Governance: The Inflation of an Idea*, HKS Faculty Research Working Paper Series, RWP10-023, John F. Kennedy School of Government, Harvard University.
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Zoido-Lobaton, P. (1999). *Governance Matters*, World Bank Policy Research Paper 2196, pp. 1-61.
- Latifi, M. (2011). Methodology of Strategic Approaches in Contemplation of the Qur'an: Inductive Approach from Interdisciplinary Research on Islamic Management in Recent Decade, *Strategic Management Thought*, 5(2), pp. 25-55. [In Persian]
- Lesani Fesharaki, M. A., & Moradi Zanjani, H. (2006). *Research Methods in the Qur'an*, Zanjan: Qalam Mehr. [In Persian]
- Manourian, A. (2000). From Good Government to Good Governance, *Quarterly Journal of Public Administration*, 48-49, pp. 9-25. [In Persian]
- Naderi, M. M. (2011). Good Governance: An Introduction and Brief Critique, *Islam and Management Research*, 1(6), pp. 69-93. [In Persian]

- Owoye, O., & Bissessar, N. (2014). *Bad Governance and Corruption in Africa: Symptoms of Leadership and Institutional Failure*. Available at:
- Seyyed Mohseni Bagh Sangani, M. M. (2006). *The Civil Service Law in the Light of Good Governance Theory*, Master's Thesis, Faculty of Law / Imam Sadiq University. [In Persian]
- Tabatabai, M. H. (1995). *Tafseer al-Mizan*, M. B. Mousavi Hamadani. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, Islamic Publications Office. [In Persian]
- United Nations Millennium Declaration*, Tehran, United Nations Information Center in Tehran, 2004. [In Persian]
- www.ameppa.org/upload/Bad%20Governance.pdf.